

DİN SOSYOLOJİSİ ARAŞTIRMALARI *

Yazan: Elizabeth K. Nottingham
Çeviren: Mehmet Ali Kirman**

ÖZET

Din sosyolojisi uzun bir süreden beri önemli organizasyonel ve entelektüel tecrübeler yaşamaktadır. Bu alanda yapılan son araştırmalar büyük bir ilgiyi ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu yazıda, din sosyolojisinin tarihi geçmişinden kısaca söz edildikten sonra sosyologların dini inceleme yolları üzerinde durulacaktır. Bilindiği gibi, din sosyolojisinin öncüleri büyük boy kuramlarla ilgilenmişlerdi. Onların kullandıkları veriler, tarih, antropoloji ve genel gözlemden çıkarılmaktaydı. Oysa bugün ampirik araştırmalara ve birinci elden veri toplama-ya büyük önem verilmektedir. Aslında bilgisayar ve internet gibi teknolojik gelişmeler ile istatistik tekniklerindeki gelişmeler, böyle bir vurguyu mümkün ve kaçınılmaz kılmıştır. Bu makalede din sosyolojisi alanında görülen teorik ve ampirik araştırma türleri genel bir bakış açısıyla gözden geçirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, araştırma tipleri, teorik yaklaşım, ampirik araştırma

ABSTRACT

The sociology of religion has experienced a period of substantial organizational and intellectual growth for a long time. Recent researches in this field have generated both interest and controversy. In this article, after giving some historical remarks about sociology of religion, the ways in which sociologists have studied religion will be revised. As we know, there are two main and interrelated ways in sociology of religion, such as theoretical approach and empirical study. The pioneers of the sociology of religion were theorists in the grand manner. The data they used were largely culled from history, anthropology, and general observation. However, today's emphasis on empirical studies or on first-hand data collection has been made possible and almost inevitable by the recent great technical advanced, as computer, internet, and the advances in statistical techniques. In this article, a general overview of theoretical and empirical research types in the field of the sociology of religion will be reviewed.

Keywords: Sociology of religion, research types, theoretical approach, empirical study

---

* Bu makale, Elizabeth K. Nottingham'ın *Religion: A Sociological View* (New York, Random House, 1971) adlı eserinin 289-313. sayfaların tercümesidir (ç.n.).

** Yard.Doç.Dr., K.S.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

İlk ve oldukça muhtasar bir çalışma olan “*Din ve Toplum*”un yayınlanmasından bu yana on beş sene geçti.* Bu süre zarfında din alanında sosyologlar tarafından pek çok çalışma yapıldı. Bunlar arasında pek çok ders kitabı, bir kaç önemli teorik deneme ve çok sayıda ampirik çalışma sayılabilir. Bu tür çalışmalar, 1959’da yayına başlayan *The Review of Religious Research* ile 1961’de yayına başlayan *The Journal for the Scientific Study of Religion* gibi sayıları gittikçe artan profesyonel dergilerde ve *The American Sociological Review*, *The American Journal of Sociology*, *Sociological Analysis* ve *Commentary* gibi genel sosyoloji dergilerinde bulunabilir. Her ne kadar Amerika Birleşik Devletleri’nde dinî bir diriliş olup olmadığı tartışmalı ise de, dine karşı bilimsel bir ilginin artışında kesinlik vardır. Bu ilginin, dinin bizzatı kendisiyle ilgili olmayıp, genelde dinin hem toplumsal örgütlenme hem de sosyal davranışlarla ilişkisini de kapsıyorsa çok daha önemlidir.

Gerek meslek olarak dini seçen “dinî profesyoneller” gerek bunların dışındakiler dinî bağlılığın toplumsal sonuçlarıyla her geçen gün daha çok meşgul olmaktadır. Teologlarla dindarlar da nihai amaçlarını anlamada sosyolojinin potansiyel yararının daha fazla farkına varmaktadır. Öte yandan sosyologlar da, dinî tecrübenin gerçek özünü yansıtacak bir bilgi ihtiyacı içinde olduklarının daha fazla bilincindedirler. Açıktır ki, dinin biçimsel ve kurumsal yönlerine aşinalık, sosyolojinin kendine has özel ilgisi olan dinin toplumsal yönünün gerçekten anlaşılmasını sağlamada yetersizdir. Bu düşünce, bugün, din sosyolojisinin ciddi bir disiplin olarak gelişmesinde büyük bir engel oluşturmaktadır.

Din sosyolojisine duyulan bu ilgi artışını nasıl izah edebiliriz? Dünya çapındaki kriz ve karışıklığın varlığı cevabın bir kısmını vermektedir ki, bundan eminiz. Ancak dinin daha çok geleneksel doğaüstü yönlerine zorla inanmanın zayıflamasından ise kuşkuluyuz. Üstelik Hindu, Budist, Hristiyan, Yahudi, Müslüman şeklinde farklı inanç mensupları arasında gittikçe artan sıklıkta yaşanan karşılaşmalar, hem çeşitli dinlerin özüne hem de dinlerin toplumda oynadığı role duyulan ilgiyi arttırmaktadır. Belki de daha önemlisi, bugün dünyanın her yerinde Hristiyan birliğini amaçlayan ekümenik ruh, dinî milliyetçiliğin karşı etkilerine rağmen, insanların inanç veya ibadet kuralları açısından farklı dinlere ayrılmasında olduğu gibi dinî farklılıkların kurumsal yönüne daha sıcak bakmalarını zorunlu kılmıştır. Özellikle Papa 23. John’un 2. Vatikan Konsili’nde, dinin modern toplumsal şartlara ‘uygun’ olması gerektiği, dolayısıyla ‘güncel-

* Yazar, burada kendi eserine atıf yapmaktadır. Bu eserin künyesi şudur: Elisabeth K. Nottingham, *Religion and Society*, New York, Doubleday & Company Inc. 1954 (ç.n.).

lenme'nin (aggiornamento) zorunlu olduğu şeklinde yapmış olduğu açıklama, insanların zihinlerinin din ve toplum arasındaki ilişkilere çevrilmesini sağlamıştır.

Din sosyolojisinin tarihine baktığımızda, onun gerek popülerite-
sinde gerek verimliliğinde ilginç dalgalanmalar olduğunu görürüz. XX. yüzyıl başlarında Durkheim, Troeltsch, Weber ve Simmel'in yaşadığı ve "altın çağ" olarak isimlendirilen dönem, din sosyolojisinin, sosyolojik düşünce akımının ve bu akımın gelişmesinin bir parçası olduğu çağdır. O dönemde, etkisi halen süren ufuk açıcı büyük çalışmalar yapılmıştır. Bununla beraber 1920'li ve 30'lu yıllar daha ziyade sosyolojik din çalışmalarının durgunluğa girdiği kısır ve verimsiz bir dönemdir. Bu ihmal edilmiş süreç, kısmen pozitivist fikirlerin ayrılmaz mirasından dolayı Marksist etkilerle birleşmiş ise de, zamanın Amerikan sosyologlarının, hızlı gelişen şehirlerin problemleri, kırdan kentsel hayat tarzına geçiş ve bütün bu değişmelerin topluma etkileriyle yoğun bir şekilde meşgul olmaları sayesinde durdurulmuştur. O dönemin sosyologları, ekonomik ve politik faktörlerin etkisinin kesinlikle farkındaydılar ve o zaman şehirlerde parçalara ayrılmış ve zayıf görünen dine ve dinî kurumlara fazla itibar etmediklerinden dolayı onları araştırmak için çok fazla zaman ve enerji ayırmamışlardı. Bu bağlamda Gerhard Lenski, bu sosyologların aslında kilise, mezhep, sekt gibi örgütlü dinî yapılardan bağımsız bir din düşünmediklerine işaret eder ve onların, gerek dinin oldukça geniş olan kültürel yönleri vasıtasıyla kullanılan etkisini ve gerekse şimdi bilindiği gibi örgütsel sınırları sık sık aşan etkisini hiç düşünmedikleri gibi, genellikle, aynı dinî geleneği paylaşan insanların, örgütlü dinî grupların aktif üyesi olmasalar bile, davranışlara ve ahlakî normların taşınmasına güçlü bir şekilde etki eden dinî yönelimli kültürel topluluklar oluşturdukları gerçeğini hiç fark etmediklerini belirtir.¹ Bunun çarpıcı bir örneği, Yahudi ahlakî normlarının sadece mabet veya sinagoglarda değil, günlük hayatın her alanında özenle gözetilmesidir.

Sosyologların dine ilgi duymaları, büyük ölçüde 1930'larda Pitirim Sorokin'in, özel olarak da Talcott Parsons'un çalışmalarıyla başlamıştır. Bilindiği gibi Parsons, gerek Weber'in "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*"nu 1930'da İngilizce'ye çevirmesi ve gerekse kendisinin bir kaç yazısıyla Durkheim'in ve Weber'in çalışmalarını Amerikan sosyoloji çevresinde herkesin anlayacağı hale sokmuştu. Bu şekilde başlayan ilgi, günümüzde de gelişmeye devam etmektedir.

¹ Lenski, bu informal dinî-kültürel etkiyi dinin komünal yönü şeklinde adlandırır ve bu adlandırmayı "kurumsal" olarak kavramlaştırdığı örgütlü dinî yapıların formel ritüel ve inanç pratiklerinden ayırır. Bkz. *The Religious Factor: A Sociologist's Inquiry*, Garden City, New York, Doubleday, 1961, s.11-3

SOSYOLOGLARIN DİNİ İNCELEME YOLLARI

Sosyolojik din çalışmasının canlılığını yeniden kazanması, sosyologların geçmişte ve bugün dini inceledikleri yolların daha yakından gözden geçirilmesi gereğini ortaya koyar. Sosyologların çalışmalarını sürdürdükleri iki ana yol vardır ve bunlar karşılıklı ilişki halindedir. İlki, sosyo-dini verinin analizi için teorik yaklaşımlar oluşturulması; ikincisi, analiz için ampirik araştırma araçları yardımıyla uygun verinin toplanmasıdır. İdeali konuşacak olursak, çok değerli teorik çalışmalar, uygun verinin sağlamlığı, çok değerli ampirik çalışmalar da önemli bir teorik yaklaşım ile anlamlı bir ilişki içinde olduğu için bu iki çalışma tarzının el ele gitmesi gerekir. Dolayısıyla “teorik yaklaşımlar” ile “ampirik çalışmalar” arasında yapılan ayırım, çoğu kez analitik bir ayırım olarak kabul edilmelidir. Bununla beraber tarihi nokta-i nazardan önem sıralamasında bir ayırım yapılabilir ve hatta yapılmalıdır.

Bu bağlamda din sosyolojisinin XIX. yüzyıldaki öncüleri, makro problemler konusunda teorisyendiler. Onların, teorilerini ve hipotezlerini desteklerken kullandıkları veriler genellikle tarih, antropoloji ve genel gözlem yoluyla elde edilmişti. Bununla beraber bugün bazı sosyologlar, bu tür bir veriyi tam manasıyla ‘ampirik’ olarak değerlendirmezler ve bu kavramı sistematik olarak ilk elden toplanmış çağdaş veriyle sınırlarlar. Ancak Durkheim ve Weber çizgisinde yer alan XX. yüzyılın başındaki sosyologlar bile büyük miktarda veriyi toplama ve işlemede bugünkü modern araçlara sahip olmaktan uzaktılar. Dolayısıyla modern araştırma araç ve yöntemlerindeki eksiklik nedeniyle hükümetler tarafından toplanmış olan eksik istatistiklerle desteklenmiş yazılı antropolojik ve tarihi kaynaklara güvenmek zorundaydılar. Onlar, seleflerinin kullandığından daha karmaşık eleştirel bir teknik kullanmış olmalarına rağmen ellerindeki veriyi analiz ederken yapmış oldukları yorumlar, veri kaynaklarının sınırlılığı ile kısıtlıydı. Bununla birlikte güvenilir bir tarihi kanıt da, geçerli ampirik veri veya ilk elden çağdaş istatistikleri toplayanların bazen gözden kaçırabildikleri bir gerçeği sağlayabilir.

Öte yandan çağdaş sosyolojik araştırma, ampirik bilgi yönünden güçlü olmasına rağmen teorik yönden göreceli olarak eksiktir. Toplanan verilerin hipotezler ve genellemeler için bir kanıt olarak kullanılmasına rağmen bu şekilde desteklenen sonuçlar, uygulamada genellikle sınırlı ve kısıtlıdır.

Bugün ilk elden veri toplamaya verilen önem, veri toplama ve işlemenin titiz ve detaylı yöntemlerinde, söz gelimi istatistik tekniklerinde ve bilgisayar kullanımında son zamanlarda kaydedilen büyük ilerlemeler sayesinde mümkün ve neredeyse kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu teknik ilerlemeler, din sosyologları dahil pek çok çağdaş sos-

yologun oldukça iddialı genel teorileştirme tiplerinden kaçınmalarını kısmen açıklar. Onlar, prensip olarak, Robert Merton'un "orta boy kuramlar" olarak adlandırdığı şeyi hedeflediklerinde çok memnun olurlar; bir çoğu da daha azıyla kendini tatmin eder. Bununla beraber ilk elden veri toplamaya verilen önem, din hakkında çoğu kez koltuğa veya "kütüphane"ye dayalı ilk dönem sosyolojik teorileştirme yaklaşımına sağlıklı bir tepki olarak görülebilir. Modern ampirik çalışmalar, genellemelerini, haklı olarak, metodik bir şekilde toplanan ve test edilen, dolayısıyla tutarlılığı tartışılmaz sağlam kanıtlar üzerine kurmayı amaçlamaktadır. Kuşkusuz bu ampirik vurgunun, görüşte insanların ne dediği, ne yaptığı ya da ne düşündüğünü betimleyen, fakat gerçekte onların ne olduğunu açıklamayan ya da akademisyen ve bilim adamlarının ulaşmayı hedefledikleri genelleme çeşitlerini veren 'gerçekler'in sonsuz sayıda toplanması gibi son derece dar bir uğraşıyla sonuçlanabilme tehlikesi vardır. Bununla beraber din ve toplum alanıyla ilgilenen sosyologların, bu tehlikenin her geçen gün daha çok farkına vardıklarına dair bazı belirtiler de vardır.

TEORİK YAKLAŞIMLAR

Fonksiyonel Yaklaşım

Dine fonksiyonel yaklaşım, toplumun bütüncül bir görünüm sergilediğini varsayar ve dini, parçaları arasında karşılıklı etkileşimin olduğu bir sosyal bütünü bir parçası olarak ele alır. Bu anlamda din, insanların kendilerini çevrelerine uydurmaya çalıştıkları bir inanç ve ibadet manzumesidir. Bütün dinler, şeytanı, ölümlü, haksızlığı, acıyı açıklama, sosyal normları kutsallaştırma, insanların nihai sorularına deneyüstü cevaplar verme ve insanın gerek çevresini tamamen kontrol etmedeki başarısızlığından ve gerekse geleceği bekleme ve ideal durumları tasarlama kapasitesinden kaynaklanan gerilimleri yatıştırmaya yardım etme şeklinde belli evrensel fonksiyonlara sahiptir. Fonksiyonel teori, dinin bu fonksiyonlarını bütün toplumlarda keşfetmek için bir temel oluşturmayı hedefler.

Böylesine yaygın bir fonksiyonel yaklaşım bu kitabın da odağını oluşturur. Çünkü son yıllarda ciddi eleştirilere uğramasına ve önemli ölçüde yeniden düzenlenmesine rağmen fonksiyonalizmi tamamen terk etmeyi uygun bulmuyoruz. Zira fonksiyonalizm, genel anlamda gerek sosyal kurumların oynadığı rolle ve gerekse onlar arasındaki karşılıklı ilişkilerle zorunlu olarak ilgili olması nedeniyle bütün sosyolojik analizler için bir temeldir. Ayrıca hali hazırda kapsam ve anlam açısından kendisine eşit düzeyde tutarlı bir alternatif yaklaşım da mevcut değildir.

Evrimci Teoriler

Kuşkusuz fonksiyonel teoriler din sosyolojisinde kullanılan ne ilk ne de tek teorilerdir. Sosyolojiye, muhteva değilse de, isim veren Comte, insanlığın ilk evresini 'teolojik', imkan dahilinde gelişeceği en son evreyi de 'pozitivist' olarak belirtmişti. Comte bir çok sosyal evrimciyle ortak olarak evrimi, ilerlemeyle bir tutmuştu. Ona göre ilerleme, bilimsel veya 'pozitif' bir dinin zuhuru anlamına gelmekteydi. Herbert Spencer gibi evrimciler, insanın ve onun oluşturduğu kurumların -ki bunlara dinî kurumlar da dahildir- başlangıçtaki basit halinden daha karmaşık formlara doğru evrim geçirdiğini öne sürmüşlerdir.

Bu ilk evrimcilerin sosyolojik din çalışmaları üzerindeki etkisi iki ana sebepten dolayı zayıflamıştır. İlki, daha sonra elde edilen antropolojik bulgular, evrimci teorilerin esasını oluşturan önemli bir sayıltıyı çürütmüştür. Bütün toplumların zorunlu olarak bir dizi evrim aşamasından geçtiği esasına dayanan bu sayıltı, incelenen bir toplumun gelişimindeki bir sonraki aşama hakkında evrimcilerin çeşitli öngörülerde bulunmalarını mümkün kılıyordu. İkincisi, pozitivismin etkisi azaldığı için dinin insan toplumlarında gelecekte üstleneceği rol hakkındaki teorilerin büyük ölçüde bir hüsnü kuruntu üzerine kurulmuş ve tarihî bilgiden yanlı sapmalarla desteklenmiş olması gerçeği sosyologlar için gittikçe daha aşikâr olmuştu. Daha da önemlisi bu teoriler, kurulduğu şekliyle, ampirik teste konu olamazdı. Söz gelimi Oswald Spengler, L. T. Hobhouse ve daha sonra Pitirim R. Sorokin gibi bazı teorisyenler makro düzeyde din ve toplumun evrimi hakkında teori üretmeyi asla terk etmemelerine rağmen geliştirmiş oldukları teoriler sosyolojik olmaktan çok felsefidir.

Bazı sosyologlar, sadece felsefî bir spekülasyon konusu olarak değil, fakat aynı zamanda "test edilebilir" bir hipotez olmak üzere ıslah edilmiş bir evrimci yaklaşım geliştirmeye çalışmışlardır. Mesela Robert M. MacIver, Spencer'den esinlenerek böyle bir yaklaşımı, basit ve homojen formlardan daha karmaşık ve farklılaşmış olanlara doğru gelişme esasına dayalı olarak dinî ve sosyal kurumlar hakkında teori oluşturmada yararlı bulmuştur. Ona göre böyle bir teori, sadece ampirik sosyolojik araçlar karşısında test edilen bir ölçüt sunar. Aslında MacIver, kaçınılmaz bir süreç olan 'ilerleme' ile kurumsal karmaşıklıkta artışı aynı kefeyle koymama hususunda dikkatli idi. Zamanla sosyologlar da, daha karmaşık bir evrimci yaklaşıma yeniden ilgi gösterdiler. 1964 yılında *American Sociological Review*'in Haziran sayısının neredeyse tamamı, evrimcilik tartışmasına ve Robert N. Bellah'ın, evrimci bir çerçeveden insanın dinî gelişiminin tarihini her yönüyle inceleyen ve her ne kadar spekülatif kabul ediliyorsa da

son derece uyarıcı olan bir makaleye yapmış olduğu katkıya ayrılmıştı.

Evrimci yaklaşımın etkisi, 'gelişimsel' bir yaklaşım olarak daha sınırlı bir formda varlığını sürdürür. Mesela Talcott Parsons, dinî hareketlerin belli gelişim aşamalarından geçtiğini, bunların her aşamada belli problemlerle karşılaşılacağını ve eğer incelenen hareket, varlığını sürdürmek istiyorsa bu problemlerin çözülmesi gerektiğini düşünür. Gelişimsel teoriler, dinî örgütlenme formlarındaki değişmelerin incelendiği çalışmalarda daha sınırlı bir şekilde kullanılmaktadır. H. R. Niebuhr'un Amerikan dinî sektlerin mezhepleşme yönündeki gelişmesi ile ilgili bir teorisinin ileri sürüldüğü meşhur *Social Sources of Denominationalism* (1929) adlı eseri, ABD'de dinî örgütlenmedeki değişiklikleri araştıran pek çok çalışmayı önemli ölçüde etkilemiştir. Liston Pope'un, Gastonia Georgia'daki tekstil işçileri arasındaki sekt gelişimini inceleyen *Millhands and Preachers* (1942) adlı eseri, Niebuhr'un teorik yaklaşımından esinlenmiş mükemmel bir araştırma örneğidir.

Tarihî ve Tipolojik Yaklaşımlar

İlk devrimci teorisyenlerin bir dereceye kadar görkemli teorilerine destek vermek için tarihî bilgiyi az çok seçici bir tavırla nasıl kullandıklarını gördük. XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla geçerken Max Weber ve Ernst Troeltsch'un de dahil olduğu Alman "tarihî ekol" sosyologları, daha disipline edilmiş bir tarzda tarihî veriden de yararlanmışlardır. Toplumsal gelişmeyle ilgili evrensel teorileri araştırmayı terk ederek çabalarını, tarihin belli dönemlerinde dinin rolüyle veya dinî örgütlenmenin özel formlarının gelişimiyle ilgili olan daha sınırlı hipotezleri test etmeye hasrettiler. Mesela Weber'in Batılı sanayi kapitalizminin kökenleriyle ilgili ünlü çalışması *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, bu tür bir hipotezi, yani XVII. yüzyıl Avrupasında çağdaş kapitalist düzenin ortaya çıkmasında Calvinist dinin, her ne kadar tek değilse de, bağımsız ve yaratıcı bir rol oynamış olmasını test etmeye yöneliktir.

Profesyonel tarihçiler, bazen sosyologların, hatta Weber'in, tarihî veriyi sık kullanma tarzlarına kuşkuyla bakma eğilimindedir. Bununla beraber sosyologlar, disiplinlerinin özel doğası gereği, bu tür bilgiyi tarihçilerden daha farklı bir tarzda kullanmak zorundadırlar. Sosyolog, tarihî durumların belli türlerinin genel olarak diğer bazı 'tipik' durum veya durumlara eşlik edip etmediğini ortaya çıkarmak ister. Hatta bazı can alıcı ayrıntılarda sosyolojik çalışma için büyük öneme sahip olsa da, bizzatı özel bir durumun detaylı olarak incelenmesinde tarihçi gibi aynı ölçüde ilgilenmez. Weber ve Troeltsch'un ikisi de, bu yüzden tarih çalışmalarına dayalı tipolojiler kurmaya yö-

neldiler. Weber'in geliştirmiş olduğu "Kapitalizm" ile "Protestan Ahlakı"nın ideal tipleri, çok sayıda gerçek tarihî örneğe yakınlık temelinde kurulan iki zihni inşa olmakla birlikte onların hiç biriyle bütün noktalarda uyuşmaz. Benzer bir şekilde Troeltsch, *The Social Teachings of The Christian Churches* adlı klasik çalışmasında, dini örgütlenmenin farklı ve zıt örneklerini temsil eden meşhur "kilise-sekt tipolojisi"ni gelişmiştir. Bu tür tipolojiler, daha çok verinin yorumlanmasında bir ölçüt olarak yararlı olabilir. Fakat tarihten bir örnek vermek için çaba göstermeyen sosyolog için için tehlikesi, sahip olduğu örneği zorlaması ve onu işlerken tarihî çarpıtabilmesidir.

Sosyologların tipoloji oluştururken tarihi kullanmalarının, tarihi veriye ve araştırmaya ciddi bir güven duyulmasına bağlı olduğu önemle belirtilmelidir. Bir sosyolojik araştırma tarzı olarak böyle bir çalışma, onu uygulayacak olanlardan büyük taleplerde bulunur. Belki de kısmen bu sebepten, kısmen de özel amaçlar için toplanması ve modern tekniklerle analiz edilebilmesi nedeniyle bugün bir çok sosyolog, çağdaş veriyle çalışmayı tercih ettiği için sosyolojik araştırmanın tarihî boyutu, yakın yıllara kadar büyük ölçüde ihmal edilmiştir.² Her ne kadar tarihî materyalin kullanımı ihmal edilmişse de, 'tipoloji' oluşturma geleneği terk edilmemiştir. Tip ve model oluşturma, genellikle tarihî veriden ziyade çağdaş veri üzerine kurulmuş olsa da, sosyologlar ve sosyal bilimciler arasında günümüzde de rağbet görmektedir.

Karşılaştırmalı Yaklaşımlar

Karşılaştırmalı çalışma türleri, dini örgütlenme tipolojileri ya da gelişimsel aşamalara bakılmaksızın çok dar bir kültürel temelde genellemeler yapmanın mevcut tehlikelerini kontrol altına alma açısından önemlidir. Bu tür genellemeler, eğer onların anlamını bozmak ve gizlemek gibi bir tarzda karşılaştırılmaz bir veriye dayandırılmışsa araştırmaya engel olabilir.

Kapsamlı karşılaştırmalı çalışmalarla meşgul olan Max Weber, Batıda sanayi kapitalizminin oluşumunda Protestan Ahlakı'nın yaratıcı rolünü kanıtlamak için "olumsuz örnek" (negative case) elde etme amacıyla karşılaştırma yöntemini kullanmaya koyulmuştu. Onun Hint ve Çin dinleri üzerinde yaptığı kapsamlı çalışması, kendisinin Batıda modern kapitalizmin oluşumunda ana faktör olarak düşündüğu Protestan Ahlakı ile benzerlikler içerip içermediğini görmek için bu iki Doğu medeniyetinin dini ahlakını karşılaştırmalı olarak incelemek üzere planlanmıştır. Söylemeye gerek yok, olumsuz bir bulgu

² Örneğin, Reinhard Bendix, Seymour M. Lipset, Kai Erikson, Barrington Moore, Guy E. Swanson ve Robert Nisbet'in pek çok çalışması tarih sahasında gerçekleşmiştir.

onun hipotezini destekleyecekti. Weberci geleneği takip eden Bellah, XX. yüzyıl başında başarılı bir sanayi kapitalizmi sistemi geliştiren bir Asya ülkesi olan Japonya'nın dinini inceledi. Bellah'ın karşılaştırmalı sosyo-tarihi çalışması *Tokugawa Religion* (1957), sanayileşme öncesi süreçte etkili olan bir Japon dini ahlakının varlığını ispat etmeyi amaçlar ki, Bellah'a göre bu durum, Weber'in Protestan Ahlakı'na paralellik arz eder.

Hem Weber hem de Bellah, dinin, Batı toplumlarının aksine Doğu toplumlarının ekonomik hayatı üzerindeki etkisi ile ilgili karşılaştırmalı çalışmalar yapmışlardır. Onların karşılaştırmaları zaman ve mekan açısından birbirine uzak toplumları kapsar. Bununla beraber karşılaştırmalı çalışmalar esas olarak zaman unsurunu ele alır ve farklı yüzyıllardaki aynı veya benzer toplumlarda dinin rolünü karşılaştırır. Örneğin Lenski'nin önemli eserlerinden biri olan *The Religious Factor* (1961), XVII. yüzyılda Avrupa'da Weber'in ekonomik davranış için iddia ettikleri ile XX. yüzyılın ortasında Detroit'te Protestan Ahlakı'na bağlılığın karşılaştırılabilir sonuçlarının olup olmadığını ortaya koymak için yazılmıştır.

Karşı-kültürel karşılaştırmalar, antropologların ve sosyologların dünyanın hemen hemen her yanına yayılmış ve çok çeşitli toplumlarda dinin rolünü ilk elden incelemiş olduklarından dolayı günümüzde epeyce kolaylaşmıştır. Üstelik dinle ilgilenen sosyologların da üye olduğu uluslararası sosyoloji dernekleri, her geçen gün, pek çok toplumdaki din olgusu hakkında bilgi değişimini kolaylaştıran çeşitli toplantılar düzenlemektedir.

AMPİRİK ÇALIŞMALAR

Her ne kadar başkaları tarafından toplanan tarihi ve antropolojik verinin kullanımı tamamen meşru bir sosyolojik, daha geniş anlamda 'ampirik' araştırma yöntemi ise de, daha sınırlı bir şekilde kullanılan "ampirik çalışmalar" kavramı, özel bir hipoteze delil olarak kullanmak için verilerin sistematik olarak ilk elden toplandığı araştırmaları ifade eder. Bu tür çalışmalar yapanların kullandığı yöntemler, genelde, sosyologlar tarafından kullanılan yöntemlerin tamamını kapsar. Bu tür yöntemler küçük topluluk çalışması, katılımcı gözlem, resmî istatistiklerin kullanımı, örnek olay incelemesi, görüşmeler, içerik analizi, soru kağıtları, örneklem araştırması ve diğerlerini kapsar. Herhangi bir zamanda din sosyolojisi alanında egemen araştırma yöntemlerinin, bir bütün olarak genel sosyoloji alanında çok sık kullanılan yöntemleri yakından takip edeceğini iddia etmek çok yanlış olmayacaktır. Son yıllarda soru kağıtları şeklinde özel olarak hazırlanmış bazı araçlarla birlikte örneklem araştırmaları, dinin sos-

yolojik yönüyle ilgilenenlerin de dahil olduğu sosyologlar tarafından kullanılan çok yaygın veri toplama yöntemi olmuştur.

Dinin toplumsal yönleriyle ilgili son derece 'nesnel' çalışmalar, din veya dinî tecrübenin bizzat kendisini değil de, Allan Eister'in da açıkladığı gibi, daha ziyade "dinin sosyal ve kültürel özü veya tezahürlerini -dinî tecrübenin tortularını"³ araştırmaya yönelmiştir. Zira sosyologların esas ilgisi, dindar kişilerin hayatla ilgili tecrübeleri olmayıp, açıkça yapılan davranış veya en azından nesnel olarak vasıflandırılabilen düşünceler ve tutumlardır. Charles Y. Glock tarafından dinin "sonuç boyutu"⁴ olarak tanımlanan bu tortular ya da dinî davranışın sonuçları, dinin kurumsal ve örgütsel yönleriyle birlikte, sosyologlar tarafından ampirik araştırmaların odak noktası kabul edilmiştir. Ayrıca bu araştırmanın en büyük özelliği, gerek kendilerini 'dindar' kabul eden ve gerekse başkaları tarafından 'dindar' kabul edilen insanların tutum ve davranışları üzerinde yapılmış olmasıdır.

Ampirik sosyolojik din araştırmalarının talihsiz bir sınırlılığı vardır. Bu sınırlılık, köy sosyolojisi veya tıbbî sosyoloji gibi alanlara oranla din sosyolojisinin büyük ölçüde hükümet desteğine veya bu alandaki projelere yatırım yapan büyük kuruluşlara dayanmamış olmasıdır. Oysa ABD'de halen devam eden ampirik araştırmaların çoğu, ya dinî organizasyonlar tarafından ya da belki de birkaç *National Council of the Churches of Christ in the United States* gibi dinî kuruluşların katkısıyla gerçekleştirilmektedir. Dinî mezheplerin, emin olmak için, araştırma işini *Columbia University's Bureau of Social Research*, *University of Chicago's National Opinion Research Council* (NORC) ve *Berkeley's Bureau of Survey and Research* gibi mevcut üniversite araştırma enstitülerine sipariş etme eğilimleri sürekli artmaktadır. Bununla beraber ne yazık ki, üniversite araştırma ajansları kullanıldığında bile araştırmanın bir kısmının özel bir dinî kuruluş tarafından belirlendiği ve finanse edildiği açık gerçeği, elde edilen sonuçlarının daha yaygın uygulanabilmesini sınırlama eğilimindedir. B'nai B'rith tarafından desteklenen ve Berkeley'de yürütülen bir çalışma olan *Christian Beliefs and Anti-Semitism* adlı eserde Glock ve Stark tarafından belirtildiği gibi, dinî sahada yapılan sosyolojik bir araştırmanın, mezhepler arası geniş bir alanı kaplayacak kadar yayılabilmesi sık görülen bir durum değildir. Spesifik dinî kuruluşlarla sınırlı olan araştırmaların her ne kadar belli amaçları olsa da, muhtemelen Amerika'da sosyal aksiyon için ekümenik işbirliği-

³ Allan W. Eister, "Research Methods in the Sociology of Religion", *Review of Religious Research*, Vol.6, No.3, Spring 1965, s.125-130

⁴ Charles Y. Glock and Rodney Stark, *Religion and Society in Tension*, Chicago, Rand McNally, 1965, s.21-3

nin gelişmesinin araştırmalara ekümenik finansman sağlanmasında mukabil bir gelişmeye eşlik edebileceği umudu zayıftır.

Genel sosyolojideki diğer çalışmalarla birlikte dinî sosyoloji alanında yapılan bir çok ampirik araştırma, genelde okutman ve doktora adaylarının maddî ve manevî katkılarıyla gerçekleştirilmektedir. Bu araştırmacılar, çoğu kez en uygun deneklerden, yani öğrenci veya kapı komşulardan gönüllü olarak yararlanmak zorunda kaldıklarından verilen örnekler de, doğal olarak, temsil edici olması için çok küçük ve çok yerel olabilir. Araştırmalarda koordinasyon ve takım çalışmasının gittikçe artması bu dezavantajı önlemeye yardım edebilir, fakat bugüne kadar yapılan ampirik araştırmalar küçük parçaları temsil ettiği için verileri de ileri düzeyde genellenebilecek bilgi değildir.

Ampirik Araştırma Tipleri

Din sosyolojisi alanında ampirik araştırmaların gittikçe artması karşısında dinî sosyolojik yönden inceleyen bir öğrenci, bu araştırmalar arasında yolunu nasıl bulacak? Bu araştırmaların gruplandığı veya sınıflandığı önemli yollar var mıdır?

Bu tür araştırmaları dört ana kategoriye ayırabiliriz. İlki, büyük bir evrenin bazı dinî özellikleri veya tutumlarıyla ilişkili olduğu düşünülen spesifik tutum veya davranışların incelendiği büyük kategoridir. Seçilmiş dinî özellik, mesela, dinî gruba bağlılık, dua sıklığı veya düzenliliği, kiliseye devam düzenliliği, dinî doktrini kabul etme veya inanma düzeyi ya da bir şekilde sayılmış veya ölçülmüş diğer bir takım karakteristiklerden biri olabilir. Bu tür çalışmaların hedefi, az önce belirtilen dinî özellikler, yani “değişkenler” ile meslekî tercih, başarı ihtiyacı, kişinin mensup olduğu inanç grubundan veya dışından evlenme ihtimali, siyasî tercih, eğitim arzusu ve başarısı, doğum oranları ve doğum kontrol araçları kullanma gibi belli diğer genel davranışsal özellikler, yani “bağımlı değişkenler” arasında olumlu veya olumsuz nasıl bir ilişkili olduğu yönündeki kuramsal iddiaları test etmektir.

İkinci kategori, dinî gruplar ile onların gelişimine, özellikle onların örgütsel yapısına ilişkin çalışmaları kapsar. Bu tip bir araştırma, dinî hareketlerin ve çeşitli türdeki mezhep ve tarikatların doğuşu ve gelişimini içerir. Daha ziyade açık bir şekilde tanımlanmış veri yığınıyla ilgili olan ve sosyolojik alanda açıkça yer alan bu tür araştırmaları sosyologların çok fazla tercih etmeleri oldukça şaşırtıcıdır. İlk ikiden çok daha küçük olan üçüncü kategori, din adamlarının, özellikle papazlar, rahipler ve rabbilerin rollerini araştıran çalışmaları kapsar. Oldukça az sayıda çalışmaların yer aldığı son kategori ise,

dinî yapıların resmî inanç esaslarına ait bildirilerinden farklı olarak, bireylerin dinî inançlarının içeriğiyle ilgilidir.

İstatistiksel Bağntı Çalışmaları

Spesifik dinî özellikleri, az önce ilk kategori olarak zikredilen özel sosyal tutum ve davranışlara bağlamayı planlayan ampirik çalışmalar, yukarıda işaret edildiği gibi, geniş bir konu yığını kapsar. Bir kaçının başlığı, onların değişkenliğini ve dağılımını anlamaya yardım eder: “Dinî Bağlılık ve Politik Ekonomik Faaliyetler”, “Evlenecek Eşin Seçiminde Din Faktörü”, “Irka Karşı Kilisenin İlgi ve Tutumu”, “Dinî Bağlılık ve Mezheplerin Aile Planlaması ve Doğum Oranları”, “Kolej Mezunlarının Kariyer Planları ve Meslekî Değerleri Üzerine Din Faktörünün Etkisi”, “Katolik Eğitim, Ekonomik Değerler ve Başarı”. Bunlara ilave olarak daha önce zikredilen iki önemli monografi, Lenski’nin, dinî bağlılık farklılıklarının ekonomik, ailevi ve siyasî davranıştaki özel farklılıklarla bağlantısını kuran *The Religious Factor*’ü ile Glock ve Stark’ın *Christian Beliefs and Anti-Semitism*’i özellikle belirtilmelidir. Birçok sosyolog, dinî bağlılık ile sosyal sınıf arasındaki ilişkiyle ilgilenmiştir. Onların bir kısmı, söz konusu belli davranış tiplerinin en önemli sebeplerinin dinî faktörlerden ziyade sınıf faktörleri olduğu fikrindedir. N. J. Demerath’ın *Social Class in American Protestantism* (1965) adlı eseri, bu tür çalışmaların yararlı bir yorumu ve teorik bir eleştirisi olarak kayda değerdir.

Bu tür incelemeler birkaç nedenden dolayı büyük yaratıcılık ister. İlk olarak spesifik dinî faktörler ölçülüp sayılabildikleri ve yoğunluk dereceleri belirlenebildiği şekilde ‘etkin’ olarak teşhis edilmiş ve tanımlanmış olmalıdır. Bu tür teşhis edilebilir ve ölçülebilir faktörlerin ve boyutların seçimi asla kolay değildir. Üstelik diğer araştırmacıların karşılaştırılabilir çalışmalar yapabilmeleri, aynı tür gerçeklere varmayı ummaları ve böylece genel bilgimize katkı sağlamaları sadece dinî faktörlerin teşhis edilebilir ve ölçülebilir tanımlarını akıllıca seçmekle mümkündür. İkincisi, istatistiksel bağntı çalışmalarında esasen her zaman araştırmacının özel bir dinî faktörle bağlantılı bulunduğu davranışın gerçekte gözünden kaçan gizli bir faktörle bağlantılı olabilme tehlikesi vardır. Üçüncüsü, bu araştırmaların çoğu, veri toplamanın aslı yolu olarak bir araç (genellikle birkaç soru kağıdı) kullandığı için, bu aracın şüpheli ya da ‘belirsiz’ ifade olmaksızın uygun veriyi test etmesi için düzenlenmiş olması önemlidir. Son olarak, bir çok durumda üzerinde çalışılan evrenden alınan örneklerden yararlandığı için bulguların önemi, çoğunlukla, örneğin ve örnekleme tekniğinin güvenilirliğine bağlıdır.

Son yıllarda bu tür incelemelerin yapılmasıyla karmaşıklık derecesi de epey artmıştır. Bununla birlikte dinî bağlılığı belli davranış türleri ile ilişkilendiren ilk çalışmalar, bütün Katolikleri, Yahudileri

ve Protestanları ortak bir sınıflama altında toplarken, sadece nominal bir dinî mensubiyetin belli davranış tipleri, söz gelimi doğum kontrol hapı veya aleti kullanma üzerindeki etkisinin asgari düzeyde olabileceğinin farkında olan bir çok araştırmacı, dinî bağlılığın nicel ölçütlerini oluşturdu. Bu tür ölçütler bir bireyin özel bir dinî gruba veya onun prensiplerine bireysel bağlılığının yoğunluğunu ölçmeyi hedefler. Yoğun veya gevşek bağlananları göstermek için kilise üyelerini ‘çekirdek’ (nükleer), ‘şekli’ (modal) ve ‘marjinal’ şeklinde tasarlayan bir kriter oluşturmak suretiyle Joseph Fichter, bu tür bir ölçütü geliştiren ilk araştırmacılardan biri olmuştur.⁵

Son zamanlarda diğer araştırmacılar, dikkate değer olarak Lenski, Glock ve Stark, bireyin ‘dindar’ olabildiği çok farklı yolların bulunduğu gerçeğine önem verdiler. Bu yollar Glock ve Stark tarafından “dindarlığın boyutları” olarak ele alınmıştır. Örneğin bir kişi, kiliseye veya mabede düzenli devam etme anlamında ‘dindar’ olabilir; fakat bir diğeri, Pazar veya Şabat günü evinde oturmak ve özel dua ve bağlılıkla uzun zaman geçirmek suretiyle bazı gerçek ilahî ‘tecrübeler’e sahip olduğunu hissedebilir. Bir başkası da, kilise veya mezhebin resmî amentüsündeki bütün maddeleri tamamen onaylama şeklinde ‘dindar’ olabilir; bir diğeri de amentüye ait cümleleri çok az veya hiç ciddiye almadan inanabilirken, seçtiği kiliseyi maddî olarak kuvvetli bir şekilde destekleyebilir. Her ne kadar onlar muhtemel değişiklikleri gereği kadar incelememişlerse de, sözü edilen ‘dindar’ olma yolları, problemi izaha yardım eder. Dolayısıyla dindarlığın çeşitli boyutlarını hesaba katmak isteyen araştırmacı, bazı ‘yoğunluk’ tahminleri oluşturmak için her boyutu dikkate alan bağlılık derecesini ölçmek için bulgu elde etmenin yollarını bulmaya yönelecektir. Söylemeye gerek yok, “kiliseye devam” gibi bir boyut için ölçeklenebilir bir kıstas geliştirmek “dinî tecrübe” konusunda bir kıstas geliştirmekten çok kolaydır. Bununla birlikte Glock ve Stark, dinî tecrübeyi ölçmek için yürekli bir girişimde bulundular. Bu tür kıstaslar oluşturma zorluğu, dindar olmanın çeşitli yolları arasındaki farklılıkların gelişimi, aslında araştırma amaçları için son derece önemlidir. Çünkü söz konusu boyutlar çoğu kez tamamen farklı davranış türleriyle bağlantılıdır. Örneğin dinî faktörün Detroit halkından tabakalı yöntemle alınmış bir örneklem üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmasında bu tür farklılıkları ilk vurgulayanlardan biri olan Lenski, “ibadete düşkünlük” boyutunda yüksek puan alanların genel olarak insancıl olmaya

⁵ Dinî bağlılık ile ilgili olarak Fichter’in geliştirmiş olduğu tipoloji hakkında bkz. Joseph H. Fichter, *Social Relations in the Urban Parish*, Chicago, University of Chicago Press, 1954, s.9-78

daha yakınken, “dinî ortodoksluk”ta yüksek puan alan deneklerin sosyal tutumlarında biraz dar düşünceli olduklarını bulmuştur.⁶

Dinî Hareketlerin ve Dinî Yapıların İncelenmesi

Dinî Hareketler

Dinî hareketler üzerine yoğunlaşan bu kategoride yer alan bir çalışma türü de, dinî yapıların oluşum aşamasında, yani dinamik aşamalarda incelenmesidir. Bu tür çalışmalar, dinî örgütlerin nasıl ortaya çıktığı ve onların büyüüp gelişmesini kolaylaştıran toplumsal şartların keşfiyle ilgilidir. Thomas O’Dea’nın “*The Mormons*” (1957) adlı eseri, bu türden önemli bir araştırmadır. O’Dea’nın kullandığı materyalin çoğu, elbette tarihseldi ve sadece 1850’de* yukarı New York eyaletindeki sosyal ve dinî durumla ilgili olmayıp, aynı zamanda Amerikan sınır bölgesi tarihinin geniş bir arkaplanını da içermekteydi. O’Dea, Mormon Kilisesi’nin tarihi ve örgütlenmesi hakkında kilise tarafından tutulmuş olmakla birlikte fazla önemsenmeyen kayıtları da değerlendirmiş ve araştırmasına Salt Lake şehrinde yaptığı yerinde gözlemler ile Mormon gelişiminin sosyo-tarihi izahını da eklemiştir. Fakat araştırmasının asıl önemi, Mormon Kilisesi’nin dinî bir hareket olarak oluşum evreleri üzerine olmasıdır.

Bununla beraber bu tür çalışmalar tarihsel olduğu kadar çağdaş veya yarı çağdaş da olabilir. Eric Lincoln’un, ABD’de Mormonlar gibi yerli bir dinî hareket olan Black Muslim hareketi üzerindeki monografisi “*Black Muslims in America*” (1961), esas olarak ilk elden gözlem yöntemleriyle toplanan yeni bilgilerle yapılmıştır. Lincoln, zencilerin sosyal ve dinî hayat şartlarıyla ve özellikle Black Muslim hareketini doğurmuş olan siyah ve beyaz toplulukların sosyal ve ekonomik ilişkileriyle de ilgilenmiş ve ayrıca ortaya çıkan liderliğin doğasını ve potansiyel üyelerin sabit arzularıyla uyumlu amaç ve hedefleri formüle etmek için lider tarafından kullanılan araçları incelemiştir. O’Dea gibi Lincoln’un yaklaşımı da oldukça fonksiyoneldi. Zira o, çalışmasını, söz konusu hareketin siyah Müslümanlar için, Amerikan zenci toplumu için ve Amerikan toplumunun bütünü için fonksiyonel öneminin bir analiziyle bitirmektedir.

⁶ Çok sayıda “dindarlık boyutları” üretilebileceği ve dolayısıyla bu konuda bir sınıflandırma biliminin bile ortaya çıkabileceği söylenebilir. Bkz. Lenski, a.g.e., s.18-26; N. J. Demerath ve Philip E. Hammond, *Religion in Social Class*, New York, Random House, 1969, s.148-151

* Yazar, bu tarihi, aynı zamanda Mormonların kurucusu Joseph Smith’in vahiy aldığı tarih olarak nitelerken bir hata yapmaktadır. Zira Smith 1844 yılında ölmüştür. (ç.n.)

Akültürasyon Çalışmaları

Yukarıda zikredilen iki çalışma, Amerika'nın yerli dinî örgütleriyle ilgilidir. Dinî örgütlenmeyle ilgili diğer incelemeler oldukça kapsamlı akültürasyon çalışmalarıdır. Bu bağlamda şunu söylemek gerekir: Bu çalışmaların esas ilgilerinden biri, 'ithal' dinî örgütlerin bir yandan Amerika pazarına, bir yandan da kendilerini çeşitli yollarla Amerikan hayat şartlarına uyarlamaya çalışan örgüt üyelerinin değişen durumuna adapte etmeleriyle ilgilidir. Bu tür çalışmaların ilk örneklerinden biri, Pauline V. Young'ın *Pilgrims of Russian Town* (1932) adlı eseridir. Bu eserde, zulmedilen ve dolayısıyla üyelerinden bir kısmı dinlerini serbestçe yaşayabilmek için Los Angeles bölgesine göç etmiş bir topluluk olan Rusya Molokanlarının kültürel dönüşümlerinin izahı yapılmaktadır. Çoğunlukla katılımcı gözlem ve informal görüşmeler vasıtasıyla yapılan bu çalışma, Amerikanlaşmış ikinci neslin "Avrupalı" ebeveyninin mutaassıp dinî talepleri ile çatışmalarını canlı bir şekilde resmeder. Bazı yönlerden bu esere benzeyen bir başka çalışma da, yine Young'ın *Methodism and the Frontier* (1941) adlı eseridir. Bu eser, bir dereceye kadar kurumsallaşmış dinî bir yapı olarak İngiltere'den ithal edilen Metodizm'in, Amerika'ya taşındığı zaman ve özellikle geniş sınır bölgelerine yerleştiği zaman gezici Metodist papazlar tarafından nasıl bir dinî hareket haline geldiğini göstermektedir. Gerçekte sınır şartları Avrupa dinî geleneklerinin kuvvetli bir sosyal çözücüsü olarak işlemiş ve ithal dinî grupların kolaylaştırmıştır. Bununla beraber geniş bir sosyo-tarihi çalışma olan *Methodism and the Frontier*, O'Dea'nin Mormonlar üzerindeki çalışmasında olduğu gibi, bazı yerinde gözlemlere de yer vermektedir.

Daha yeni bir çalışma, Amerikanlaşma sürecini, asıl gerçekleştirdiği zamana uygun 'yakalayacak' güçtedir. Örneğin Marshall Sklare'nin çağdaş anlayışa göre bazı yönleriyle ampirik olan *Conservative Judaism* (1955) adlı eseri, "An American Religious Movement" alt başlığını taşır. Muhafazakar Yahudiliği, Amerika doğumlu Yahudiler tarafından kurulmuş bir hareket olduğu kadar onların dikey sosyal hareketliliklerine ve Amerikan çevresindeki değişen hayat şartlarına karşı dinî ve sosyal bir tepki olarak tasvir eden Sklare, dolayısıyla, Yahudi göçmenlerin Amerika'da doğan çocuklarının Amerikan dini ve âdetleriyle ilişki kurmasının bir sonucu olarak ortodoks Yahudi inanç ve pratiklerinin değişikliğe uğradığı yollarla da ilgilenmiştir. Bu eserde Muhafazakar Yahudilik, hem Amerikan Protestanlığına hem de ortodoks ve reforme edilmiş Yahudiliğe uyum sağlamış bir hareket olarak yorumlanmaktadır. Sklare'e göre bu hareket, Avrupalı Yahudilerin torunlarının çoğunun dinleri için hayati değere sahip olduğu kadar onların asimile olmadan, Yahudiliklerini kaybetmeden Ameri-

kan hayatına uyum sağlamalarını da mümkün kılmıştır. Sklare, Muhafazakar Yahudiliğe bağlı olduğu için, sadece yabancı belgelere dayanan kaynakları ele geçirmekle yetinmeyip, katılımcı gözlem metodu ile ruhban sınıfından olmayan kimseler, rabbiler ve papaz okulu profesörleriyle informal görüşme yönteminden de tam manasıyla yararlanabilir ve böylece grubun samimi görüşlerini elde edebilirdi. Fakat Sklare'in çalışması tamamen bilimsel amaçlarla tasarlanmıştı ve incelediği dinî örgüt tarafından finanse edilmemişti. Kuşkusuz finanse edilmeyiş, yazarın yüksek bir nesnellik düzeyi elde etmesinde yardımcı bir faktör olmuştur.

Dışlanmış, Değişime Dirençli Grup Çalışmaları

Sklare, bir mezhebin sosyal çevredeki değişmelere uyum sağlaması –ki bu, grubun özel kimliğini kaybetmeksizin önemli ritüel değişikliklerini gerektiren bir süreçtir- ile ilgilenirken, diğer sosyologlar ayırt edici ritüel ve inançlarındaki değişmelere şiddetle direnen dinî grupları incelemektedirler. Bazen coğrafi tecrit, muhafazakar bir dinî gruba geleneksel dinî âdetlerini bozacak değişmelere karşı direnmede yardım eder. Böyle bir grubun meşhur bir örneği “House Amish”dir. Bu dinî akımın Pennsylvania Lancaster County’de zengin tarım arazileri, çok yakın zamanlara kadar dinî disiplinlerinin katılığına muşallat olan muhafazakâr Amerikan dinî kültürüne direnmek için kendilerine ekonomik bağımsızlık desteği vermektedir.

Hasidik Yahudilerinin durumu dinî dışlamacılığın belgeli bir örneğidir. Onlar, Brooklyn’in bir mahallesi olan Williamsburg’da yaşamalarına ve bir çoğunun Manhattan’da işe gitmek için metroyu kullanıyor görünmelerine rağmen bugüne kadar Amerikan kültürünün, hatta Amerikan Ortodoks Yahudi halkının etkisine karşı oluşturdukları dinî ve psikolojik mesafeyi önemli ölçüde korumuşlardır. Solomon Poll’un *The Hasidic Community of Williamsburg* (1962) adlı eseri, Yahudilerin ekonomik faaliyetlerini nasıl maharetle geleneksel dinî ayin ve ibadetlerini güçlendirmeye yönelttiklerini göstermiştir.

Gecekinduda Din

Din ve dinin örgütlenmesi üzerine son zamanlarda hayli dikkat çeken bir diğer kültürel etki formu da “gecekindu”dur. Amerikan halkının giderek gecekindulaşması gerek kiliselerin ve mabetlerin belirgin bir şekilde gecekindulaşması ve gerekse küçük kasabalarındaki ve şehrin varoşlarındaki kiliselerin görece bozulmasıyla atbaşı gitmektedir. Bu nüfus kaymasına eşlik eden dinî örgütlenme problemleri bütün inananlar için dikkate değer bir benzerlik arz etmektedir. Gecekinduya ait dinî örgütlenme “aile ve cemaat merkezli” olma eğilimindedir. Böyle bir örgütlenme, grup kimliği için bir dayanak sağlar ve çoğu zaman büyük şehirlerin geniş çaplı sosyal problemleri

karşısında ihmal edilen eğlence aktiviteleri de sunar. Gibson Winter'in *The Suburban Captivity of the Churches* (1961) adlı eseri, tıpkı Peter Berger'in *The Noise of Their Solemn Asssemblies* (1961) adlı eserinde yaptığı gibi, bu durumu protestan bakış açısından analiz eder. Andrew Greeley'in *The Churches and the Suburbs* (1959), Albert I. Gordon'un *Jews in Suburbia* (1959) adlı eserleri de Katolik ve Yahudi gecekondü topluluklarını inceler.

Cemaatların Kendi Çalışmaları

Sosyo-dini araştırmalarda önemli ve çağdaş bir eğilim de, "parochial" çalışmalar yani dinî yapıların bizzat üyeleri tarafından araştırılmasıdır. Bu eğilim, kiliselerle sosyoloji mesleği arasında yeni gelişen bir uzlaşmaya işaret eder. Din adamları arasında küçük, fakat bir dereceye kadar etkili bir grup, kiliselerini, seküler organizasyonlar gibi, sundukları hizmette daha etkili yapmak için Kitab-ı Mukaddes bilgisi kadar Sosyoloji bilgisinin de önemli ve gerekli olduğu sonucuna varmıştır. Bunlardan bazıları kendilerini sosyolog olarak yetiştirmişlerdir. Aralarında en meşhur olanı Joseph Fichter'dir. O'nun *Dynamics of a City Church* (1951), *Social Relations in a Urban Parish* (1954) ve *Parochial School* (1959) gibi öncü sosyolojik monografileri diğer araştırmacıların takip ettiği ve üzerine titredığı yolları aydınlatmıştır. Yine bir papaz olan Walter Kloetzli'nin Kiliseler Konseyi tarafından desteklenen *The Urban Church: Death or Renewal* (1961) araştırması, şehirli sekiz Luteryan kilisenin bölgelerindeki değişmelere adapte olmadaki başarı düzeyi ile ilgilidir. Çalışmasını 'vasıflayıcı' ve 'karşılaştırmalı' olarak niteleyen Kloetzli, cemaatin kendini anlatan çalışmalar, bazı derinlemesine mülakatlar yapmış, bir de anket uygulamış, ayrıca kendi yaptığı gözlemleri de eklemiştir. Böylece nicel ve nitel bilginin bir bileşimini vermiştir.

Cemaatların ve mezheplerin kendilerini anlatan bu tür çalışmaların pratik bir gerçeğe sahip olduklarını, yani onların önceden "belirlenmiş" grup hedeflerine uygun olarak tasarlandıklarını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ancak daha geniş bir sosyolojik bakış açısıyla şu ihtimalden de söz edilebilir: İncelenen grubun üyesi olmayan, fakat sosyolojik bir araştırma yapan kişi, söz konusu grubu, kendini sosyal bilimler alanında da yetiştirmiş bir papaz veya rahibin herhangi bir kilise veya kendi cemaatinin kiliselerini anladığı tarzdan belli ölçüde farklı görebilir. Bununla beraber bir papaz veya rahip de muhtemelen incelenen örgütün iç işleyişini daha yakından bilme imkanına sahiptir.

Kilise Bürokrasisi

Bir kısım çalışmalar da, dinî örgütlenmenin daha geniş mezhepsel yönlerini soruşturmak için bir papazın idaresindeki bölgenin

(parish) sınırlarını aşar. Bu tür incelemenin enteresan bir örneği, Paul Harrison'un *Authority and Power in the Free Church Tradition* (1959) adlı eseridir. Harrison'un analizi, bürokratik bir örgütlenme biçiminin gelişimiyle ilgilidir. Bürokratik eğilim, Babtistler gibi, geleneksel olarak bireysel cemaatin özerkliğine önem ve öncelik veren "özgür kiliseler"de bile vardır. Babtist örgütlenme üzerindeki araştırma, tabanın otoritesinin meşruluğu ile gerçekte merkezî otoritenin gelişimi arasındaki zıtlığa değinir. Harrison, Roman Katolik Kilisesi'nin tersine, merkezî otoriteye ve emir komuta zincirine karşı çıkan kiliselerde bile merkezî bürokratik örgütlenmenin gelişimini kaçınılmaz kılan sosyal faktörleri, söz gelimi dinî eğitimde uzman ve papaz yetiştirme gibi talepleri analiz eder.

Dinî Rol Çalışmaları

8. bölümde dinî bürokrasinin gelişimiyle ilgili müzakere şu gerçeği vurgular: Değişen Amerikan toplumunda dinî örgütlenme şekilleri, giderek yaygın seküler örgütlenme şekillerine, mesela anonim şirkete benzemektedir. Bir dereceye kadar benzer süreçle, dinî roller, özellikle papazlar, rahipler ve rabbiler, giderek avukatlar, öğretmenler ve sağlıkçılarla beraber profesyonelleşmektedir. Öyle ki, bugün dinî bir lider olma kararının, ilahî bir 'çağrı' olarak daha az kabul görülürken, dinî bir kariyer seçmek için verilmiş entelektüel ve insanî bir karar olarak değerlendirilmesi daha yaygındır.

Diğer meslek gruplarının üyeleri, bir süre iş analizleri yaptılar ve yeni rol taleplerini karşılamak için istikbal vaat eden üyelerin yetiştirilmesini güncelleştirdiler. Benzer araştırma ve telkin, dinî personelin seçilmesi, eğitilmesi ve idaresinden sorumlu olanların nazarında giderek daha gerekli olmaktadır. Ne yazık ki, papazın rolünün bileşenlerine ve problemlerine bir tıp öğrencisinden çok daha az ilgi gösterilmektedir. Glock, Sklare ve Kloetzli gibi dinî yapıların örgütlenmesini inceleyen sosyologlar, gerek şimdilik bir çok dinî role bağlı olan çatışan baskı ve belirsizliklerin ve gerekse din adamı olan ve olmayan kimselerin tutuculuğuyla dinî rollerde engellenebilmiş değişmelere ne kadar ihtiyaç olduğunu farkına varmışlardır. Yine de son zamanlarda dini, meslek olarak seçenlerin rolleriyle ilgili bir kaç ciddi araştırma yapılmıştır.

Bu çerçevede Fichter'in *Religion as an Occupation: A Study of Sociology of Religious Professions* (1961) ile Philip E. Hammond'un *The Campus Clergyman* (1966) adlı eserleriyle önemli bir başlangıç yapılmıştır. Rahibe Marie Augusta Neal'in Katolik kadınların dinî toplulukları hakkında ülke çapında yapmış olduğu araştırmanın bulgularının yayınlanması, bu tür kadınların değişen rolleri hakkındaki bilgilerimize kısa zamanda ilaveler yapacaktır.

Samuel Blizzard'ın Protestan papazları incelediği araştırması "The Minister's Dilemma"⁷ ile Jerome F. Carlin ve Saul R. Mendlovitz'in "The American Rabbi: A Religious Specialist Responds to Loss of Authority"⁸ adlı çalışması, öncü incelemeler olarak yol gösterici olmuştur. Bu tür çalışmalar, sadece dinî uzmanlar tarafından üstlenilmiş bir takım farklı rollerin olduğunu göstermez; fakat aynı zamanda diğer mesleklerde olduğu gibi, aynı kişinin birbiriyle uzlaş-tırılmayan bir çok farklı rol oynayabildiğini de gösterir. Aynı duruma Bryan R. Wilson, Pentacostal papazlar üzerine yazdığı makalesinde de işaret etmiştir.⁹ Bazen bu farklılıklar, Katolik bir papazın ekmek-şarap ayini için cüppe, geleneksel kilise görevleri için "dik ve yüksek yaka", bir üniversitede okurken yakalık ve kravattan oluşan bir iş elbisesi ve bir kilise kulübünü yönetirken bir spor elbise gibi kılık kıyafetlerle belirlenebilir.

Popüler Din

Charles Y. Glock, dinle ilgili yapılan pek çok çalışmanın sıradan bir adamın dini hakkında bize çok fazla şeyler söylemediğini 1959'da yazdı.¹⁰ Ne yazık ki, bu, büyük ölçüde halen doğrudur. Son zamanlarda sosyologlar, popüler dinî inancın içeriği hakkında gerçekten ne kadar az şey bildiklerinin farkına vardıkları için onunla daha çok ilgilenir oldular. Bu kanaat, Kilise üyesi olsun veya olmasın bir çok Amerikalının inandığı inançların örgütlü dinî yapıların resmî amentüsüyle küçük benzeyişler taşımasına dayanır. Popüler inancın içeriğine nasıl "varılacağı" sorusu oldukça zor bir problemdir. Öte yandan kamuoyu anketleri şeklinde dinî inançla ilgili ulusal araştırmalar yapmak mümkündür. Bununla beraber anket, kapsamlı bilgi toplamada değerli bir teknik olmasına rağmen çoğu kez tam ifade edilemeyen inanç ve tutumlar hakkında bilgi elde etmede esnek bir araç değildir. Zira soruların cevaplarını ima ettiği gibi yeni ve beklenmedik bilgi elde etmede de başarısızdır. Tam tersi bir görüşe göre, birkaç kişiyle derinliğine mülakatlar yapılarak da bu tür bilgiler elde edilebilir. Bir mülakat anında deneklerin, din hakkında tam şekillenmemiş görüşlerini ve de görüşlerinin değiştiği ve geliştiği yolları

⁷ Samuel Blizzard, "The Minister's Dilemma", *Christian Century*, Vol. 73, April 1956, s.508-510

⁸ Jerome P. Carlin and Saul R. Mendlovitz'in "The American Rabbi: A Religious Specialist Responds to Loss of Authority", in Marshall Sklare, (ed.), *The Jews: Social Patterns of an American Group*, Glencoe, Ill., Free Press, 1958

⁹ Bkz. Bryan R. Wilson, "The Pentacostal Minister: Role Conflicts and Contradictions of Status", in Bryan R. Wilson (ed.), *Patterns of Sectarianism*, London, Heinemann, 1967, s.138-157

¹⁰ Charles Y. Glock, "The Sociology of Religion", in Robert K. Merton, Leonard Brom and Leonard S. Cottrell, Jr. (eds.), *Sociology Today*, New York, Basic Book, 1959, s.164

açıklamak için zamanları vardır. Bu yöntemle, anketin tersine, ima edilmeyen değerli cevaplar alınır, fakat mülakatlar gönüllülere sorularak yapılıyorsa materyalin seçilmiş bir örneklemden alınma ihtimali vardır. Ancak anket ve mülakatların dezavantajı, o âna uygun olarak hissettikleri görüş ve tutumları ifade etmek üzere bilgilendirilmiş deneklerin çağırıldığı şekilde yanıltıcı görünüm sergilemeleridir. Bu yüzden sosyologlar, kendilerini ve araştırma araçlarını çok fazla zorlamadan ve sosyal araştırmacıların 'dinlediği'ni deneklere bildirmeden dinî inancın ifadelerini nasıl elde edebilir?

Söz konusu karmaşık problemleri çözmek için ilginç bir girişim, çok satan dinî kitapların içerik analizinin yapıldığı *Popular Religion* (1958) adlı eserde, Louis Schneider ile Sanford M. Dornbusch tarafından yapılmıştır. Yazarlar, çalışmalarını, dinî kitle kültürünü, bu örnekte günümüzde dinî bir kitabın ciltli bir baskısı için 3 ila 5 dolar ödeyebilen orta-tabakaya mensup halkın dinî kültürünü inceleyen bir araştırma olarak görürler. Analiz için seçilen 46 kitabın çoğu, 1940'lı ve 50'li yıllarda yayınlanmıştı. Bu seçilenler arasında en meşhurları Norman Vincent Peale, Emmet Fox, Henry C. Link, Joshua Liebman, Glenn Clark ve papaz Sheen'in çalışmalarıydı. Schneider ile Dornbusch "popüler din" in içeriğinin büyük ölçüde mezhepçiliği ortadan kaldırdığını ve teolojik doktrine ya da özellikle dinî inançların 'doğruluk' veya 'yanlışlığı'na çok az önem verdiğini ortaya koydu. Popüler din, genelde, insanın hareketlerinin yargıcı olan bir Allah'tan ziyade yardımsever bir Allah'a önem veren, orta tabakanın endişelerine bireyci, iyimser, tedavi edici ve hepsinin üstünde araçsal merhem olan dindi. Dinî vurgu, 'gerçek' olduğu için inanmadan 'yararlı' olduğu için inanmaya kayma şeklinde tezahür edecektir.

Sonuç

Teorik yaklaşımlar ve araştırma tipleri ile ilgili bu inceleme, din sosyolojisi alanında kullanılan yaklaşım ve yöntemlerin çok çeşitli olduğunu göstermektedir. Bütün önemli sosyal ve kültürel olguların incelenmesinde olduğu gibi, din sosyolojisinde de her birinin kendine özgü avantaj ve sınırlılığı olan farklı yaklaşım ve yöntemlerin olabileceği muhakkaktır. Öğrencilerin, bu durumun bilinçli bir şekilde farkında olmaları, üzerlerine almayı tercih ettikleri görevlere en uygun olan özel yaklaşım ve yöntemleri seçmelerine yardımcı olacaktır.